

Ключевые слова: творческое наследие Бориса Гринченко, учебно-воспитательный процесс, урок, художественная литература, методика, национальное самосознание, патриотизм.

The article describes the ways of introduction into the educational process of Borys Grinchenko's creative heritage. The great attention is paid to the use of extracts from the works at the lessons of history and law, as well as in after-classes and after-school activities. It is determined the algorithm of activity with the extracts from the stories, given methodical recommendations for their use.

Key words: Borys Grinchenko's creative heritage, educational process, lesson, literature, methodology, national identity, patriotism.

Мовчун А.І.,

*завідувач науково-дослідної лабораторії гринченкознавства
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат педагогічних наук*

НАРОДОПРОСВІТНІ ОБРІЇ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

У статті висвітлюється народопросвітня, зокрема книговидавнича, діяльність Бориса Грінченка. Розглядаються його науково-популярні книги, що виходили друком у чернігівському видавництві, створеному Б. Грінченком на кошти мецената І. Череватенка.

Ключові слова: народопросвітні книги, «лубочна» література, видання коштом Череватенка, науково-популярні життєписи відомих людей, видання київської «Просвіти».

Письменницька творчість Бориса Грінченка, його педагогічна, наукова, суспільно-політична та книговидавнича діяльність були підпорядковані народопросвітній роботі. «Словарь української мови» в 4-х томах, три книги «Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях» і четвертий том видання «Из уст народа», організація товариства «Просвіта» — титанічні праці задля народної освіти.

«Більше працював, ніж жив» Борис Грінченко заради того, щоб в Україні була українська школа і українська книга. Письменник переймався питаннями широкої народної просвіти, розумів її важли-

вість для українців. В історії української культури він залишився Великим Просвітником.

У передмові до своєї книги «Перед широким світом» Б. Грінченко звертався до української інтелігенції: «Ми zostалися в просвітніх справах позад усіх європейських народів, і в нас справа просвіти є разом і справою національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до просвітньої роботи» [1].

У багатьох наукових працях, теоретичних дослідженнях, зокрема в статті «Дещо про українські видання» (газ. «Буковина», 1892), він розглядав просвіту як важливий чинник формування народного світогляду і великої ролі в тому надавав українській літературі.

Будучи сам людиною, яка постійно займалася самоосвітою, Б. Грінченко покладав надії на доступні для народу просвітні книги, що допоможуть підняти рівень освіченості пересічного читача. Тому значну частину свого життя віддав важливій справі — виданню дешевих популярних книг для народу. Письменник мріяв створити народну бібліотеку, хотів написати стільки книжок, щоб скласти популярну бібліотеку, таку, щоб читач з народу міг з неї здобути елементарну загальну освіту.

Ще писарчуком Харківської казенної палати він побачив, скільки принижень і поневірянь зазнають неосвічені прості трудівники, домагаючись в судах правди. Саме тоді 18-річний юнак вирішив стати вчителем, присвятити своє життя просвіті рідного народу, який би зміг піднятися рівним і вільним «перед широким світом». У цей же час приходить до Б. Грінченка розуміння пекучої потреби у видані народопросвітніх книг.

Не забуваймо, що період творчої діяльності митця припав на часи жорстокої реакції, дії Валуєвського циркуляру та Емського указу. Йому довелося доводити право українського народу на рідну мову, рідну школу, рідну книгу — на рідну освіту.

Б. Грінченко обстоював це право своєю учительською діяльністю і своїми педагогічними працями, які друкував не тільки у львівській періодиці українською мовою, а й свідомо російською в російській педагогічній пресі, щоб розкрити перед світом стан української школи й освіти загалом. Він показує всім, хто цікавиться справою народної освіти, що на всій території України, всупереч законам педагогіки, дітей вчать незрозумілою для них мовою.

Б. Грінченка завжди турбувала думка про те, що книга має бути доступною і зрозумілою народові. Запис щодо цього знаходимо в Херсонському щоденнику: «Був у чотирьох книгарнях — українських книжок мало, тільки у Менчиця єсть усе найголовніше. Купив у його «Про українських козаків, татар і турків» і Квітчин «Салдацький патрет». Видання гарне, але ж усісіньке змережане примітками п. По-тебні, а ця штука незручна дуже в книжці для народу» [14].

У російській школі вчитель Б. Грінченко розробив свою систему навчання дітей грамоти на основі рідної української мови. Він знову відчув нагальну потребу українських книжок для народного і шкільного читання. Щоб допомогти своїм школярам, учитель від руки друкованими літерами почав їм писати книги українською мовою. Завдяки цій «видавничій діяльності» в комірчині школи було створено потаємну українську бібліотеку з 30 книг, які видавалися для читання дітям в нагороду за добре виконані завдання.

Справжнім витвором мистецтва була в тій бібліотеці читанка «Квітка» для п'ятирічної доньки Б. Грінченка Насті. Зворушливим вступом письменник наголошував на потребі такої праці: «Сю книгу написав татко Насті, як вона не могла читати друкованого, бо не було тоді таких українських книг дитячих, щоб його могли маленькі діти читати».

У 1888 р. Б. Грінченко склав рукописну «Настину читанку», за якою навчав доньку та інших дітей. Великими друкованими літерами написав для учнів «Українську граматку до науки читання й писання». За цією граматкою деякі письменні селяни навчали грамоти неписьменних.

В Олексіївці Б. Грінченко провів перше в Україні соціологічне дослідження, за яким визначив, які книги доступні для народного читача, які з них користуються попитом — загалом, вивчив читацькі інтереси селян. Він читав їм твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, книги світової класики і в бесідах визначав рівень їхнього сприйняття.

Слід зазначити, що опонентом Б. Грінченка була Х. Алчевська, яка рекомендувала селянам двотомну працю «Что читать народу?». У листі до Т. Зіньківського, оцінюючи перший том цих рекомендацій, він з гіркотою констатує, що у цій книзі немає українських творів, тож і література українська приречена на загибель.

За результатами свого дослідження Б. Грінченко склав тематику й каталог книг для народної бібліотеки і приступив до їх написання й видання.

Народопросвітні твори митця виходили друком у різних видавництвах: чернігівському, петербурзькому «Благотворительном Обществе издания общепользных и дешевых книг», полтавському «Українському Учителі», львівській та київській «Просвіті», в дитячому журналі «Дзвінок» та інших; багато видань вийшло накладом різних київських книгарень під прибраними іменами або безіменно.

Перша народопросвітня науково-популярна книжка Б. Грінченка «Про грім та блискавку» вийшла 1883 р. у Харкові, у лубочного видавця Михайлова. Невелика за обсягом, всього 24 сторінки, дешева за ціною, вона давала читачам потрібні знання про природні явища — грім та блискавку. Популяризатор ставить завдання розвінчати хибне уявлення простих людей про грім та блискавку як Божу кару. Адже селяни вважали, що пожежу, спричинену блискавкою, не можна гасити, тому інколи внаслідок їхньої бездіяльності могло згоріти півсела.

Складне явище виникнення грому й блискавки Б. Грінченко подає за допомогою доступних прикладів та малюнків. Він розкриває поняття *електричність*: якщо бурштин, скло, смолу, сірку потерти, вони притягуватимуть легенькі речі до себе.

Автор називає вчених, які вивчали явища грому та блискавки (В. Франклін, француз де Рома). Він подає відомості, де і в яких предметах збирається найбільший електричний заряд, чого слід остерегатися — грому чи блискавки. Важливими для простих людей є всі остереження автора, його поради, як рятуватися від блискавки.

Видання народних книжок для Грінченка — «найнагальніша... тепер робота, найпотрібніша». Він наголошував І. Череватенкові, що робітників (письменників), які пишуть народопросвітні книжки, мало, а роботи багато, спонукав авторів творити літературу для народного читання.

Привертав до цієї роботи О. Катренка: «Дуже добре робите ви, що складаєте збірник для народного читання! Пекуча потреба на народні книжки. Тільки той, хто жив на селі і придивився до становища народної освіти, — тільки той може зрозуміти, яка велика ця потреба».

Зауважмо, що Грінченкові доводилося руйнувати сформований шаблон про існування двох окремих літератур — для інтелігенції і для народу: «Минув той час, коли вважалися за освічені ті народи, що мали вчених панів. Инакше тепер розумієця освіта і звеця правдиво освіченим народом тільки той, у якого і мужик, і пан можуть жити однаковими інтелігентними інтересами. А в нас цього нема, — у нас мужик і пан мовби люди з двох чужих, а часом і ворожих націй. Ось і треба працювати, щоб зникла ця різниця, бо тільки тоді, як зникне вона, і можна сподіватися нам собі добра» [3, 1].

Свої погляди на просвітні видання Б. Грінченко сформував чітко: не існує окремої літератури для інтелігенції і народу. Прості люди можуть читати ті ж твори, що й люди освічені. Їм тільки потрібні ширші коментарі та посилання. Враховуючи освітній рівень читачів, письменник-педагог виступив з ідеєю поступової поетапної просвіти за допомогою народних видань. На шляху до народу книга мусить пройти два етапи. Це, насамперед, створення україномовного середовища, в якому українська книжка як джерело знання стане звичною і протистоятиме чужомовній літературі. У цій важливій роботі він надавав великого значення так званім українським «лубочним» виданням — дешевим популярним збірникам казок, пісень, анекдотів та ін.

Б. Грінченко, як ніхто інший, розумів, що фольклорні твори містять народний світогляд, вони створені народом і останньому цікаво їх читати, а це зможе викликати інтерес до книги. Тож окремими меликами для народного читання письменник випускав деякі казки і збірники пісень.

Б. Грінченко видає такі фольклорні «лубочні» книжечки у київського видавця П. Панчешникова («Дума про турецьку неволю» і «Про Самійла Кішку» [Запис] Етнографічний труд», (1886 р., 32 с.) Оскільки видавець поставив на книжці автора, то Б. Грінченкові довелося вмістити в журналі «Зоря» (1887, №15—16, с. 27) заяву з цього приводу. Наступного 1887 р. він публікує збірку «З народного поля. Три казки : Снігурка; Сопілка; Дівчина Леся».

Письменник сподівався, що книжечки «Бідний вовк», «Веселий оповідач», «Телесик» виконуватимуть роль призвичаєння народного малоосвіченого читача до свого рідного слова. Ними письменник мав намір витіснити московську «лубочну» літературу, якою народ омоскалювався, втрачав національну самосвідомість.

Водночас Б. Грінченко стверджує, що етап «лубочних» українських книжечок повинен бути короткочасним. Їх мають замінити науково-популярні та художні книги, що містять знання. І письменник укладає не тільки каталоги таких книг, а й пише їх.

Науково-популярні книги Б. Грінченка виходять у львівській «Просвіті»: «Серед Ледовитого моря. Оповідання» (1890), «Фінляндія і Сахара» (1892), «Князь Ігор. Оповідання по “Слову про полк Ігорів”» (б-ка «Батьківщини», 1892).

Самому митцеві довелося не тільки конкурувати із московськими «лубочними» виданнями, а й зазнати експлуатації таких видавців-лубочників, як Ситін, Гомолинський, Шарапов та брати Губанови. Вони видавали українські книжки, що свідчило про великий попит на них. Проте, слід зазначити, що інколи книгарі-лубочники вдавалися до хитрощів: публікували тексти «понівеченою вкрай мовою», а щоб привабити сільського читача, ставили українські заголовки до книжок. Тому Б. Грінченко («Перед широким світом») наголошував на необхідності відчувати селян від читання книжок Губанових та інших подібних «комерсантів» — мусимо «зробити» свою «лубочну» літературу, — себто мусимо книжки зробити дешеві».

«Лубочна» література українською мовою — це перший етап спілкування народного читача з книгою. Письменник наголошує, що хоче дати народові не тільки «торбу» реготу, якою його частували, а й корисну українську книжку».

Звідси також і увага письменника до літературних переробок народних казок. Так, великою популярністю користувалася його збірка «Книга казок віршем», що побачила світ спершу у Львові (1894), а згодом в Одесі (1896) та Києві (1914, 1917).

Просвітник бачив потребу у створенні українського видавництва для народопросвітніх книжок, про це він писав І.Череватенкові.

Власне видавництво Б. Грінченко зміг відкрити 1894 р. в Чернігові на кошти мецената І. Череватенка. Молодий письменник, початківець-драматург Іван Череватенко заповів Б. Грінченкові 1000 крб., поставивши умову: видання мають виходити винятково на добровільних засадах як зразок патріотичного служіння просвітній справі. Авторський гонорар складав 50 примірників виданої книги, за оформлення художник одержував 20 примірників. Редагування і коректура не оплачувалися. Гроші дозволялось використовувати на

друк, цензурні витрати, на пересилку книг і закупівлю паперу, на пакування.

Тільки завдяки наполегливій праці, впертій своїй енергії Б. Грінченкові вдалося в умовах жорстокої заборони українських книг налагодити їх видання в Чернігові. Робота видавництва, випуск українських книг в лабетах царської цензури — справжній подвиг митця. Недарма ж організацію діяльності чернігівського народного видавництва Іван Франко назвав «найважливішою заслугою» Б. Грінченка.

Письменники, які співробітничали із видавництвом Б. Грінченка, здійснювали переказ (переклад заборонявся) кращих творів зарубіжних авторів українською мовою, писали життєписи видатних історичних осіб. Митець розглядав популярні видання як початкову сходинку наближення народного читача до «високостей вселюдської культури».

Довелося йому долати й певну моральну зневагу. У листі до І. Руденка 1900 р. писав: «Я знаю, що звичайно у нас до популярної літератури відносяться з деякою погордою, але я думаю собі, що добре складена народна книжка цінніша від багатьох і багатьох “красни” творів, якими викрашаються наші газети і журнали...»

Бездоганим зразком народопросвітньої книжки, яка «однаково цікава — і інтелігентові, і мужикові», Б. Грінченко вважав розвідку І. Франка «Іван Вишенський, руський писатель XVI в.».

Чернігівські народопросвітні книги можна умовно поділити на окремі групи. Це, насамперед, видання фольклорних творів. Б. Грінченко справедливо вважав, що вони передають моральні цінності народу і формують національну самосвідомість. Збірка казок «Колоски» (1891), упорядкована письменником, вийшла в Одесі. Вона містила 28 казок. Серед них такі відомі, як «Батьків заповіт», «Ківиш лиха», «Два брати», «Двоє розумних», «Правда та Кривда», «Милосердна», «Підбрехач» та ін.

У чернігівському виданні Б. Грінченком випущено кілька фольклорних збірок: «Живі струни. Збірник пісень» (1895), «Думи кобзарські» (1897), «Веселий оповідач. Двісті народних оповіданнів» (1898), «Колоски. Казки та оповідання» (1898), «Пісні та думи» (1895). Цензурою було заборонено упорядковану Б. Грінченком книгу «Народні казки». Письменник зазначив, що збірка складалася більш як з 50 народних казок, до того ж друкованих раніше у різних російських етнографічних виданнях. Її цензурна заборона пояснювалася хіба тим, що збірка написана українською мовою.

Письменник вдавався й до переспіву та перекладу фольклорних творів. Так, переказані ним у віршованій формі народні казки дістають підзаголовок «З народного поля». Цікавою переробкою народної казки «Про Марусю, козачу дочку» в записях П. Чубинського (Труды Экспедиции в Юго-западный край, т. II, ч. 25) стала Грінченкова казка «Смілива дівчина» (1899).

В окрему групу слід виокремити збірки художніх творів (оповідання, вірші, літературні казки, байки, драматичні твори) одного автора: Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Ю. Федьковича, Є. Гребінки, самого Б. Грінченка, П. Грабовського. Художній літературі як мистецтву слова письменник надавав великого значення, відводив їй провідну роль у естетичному, емоційному та чуттєвому розвитку людської особистості.

Наступна група чернігівських видань — альманахи, упорядковані Б. Грінченком. Це книжка «Вірна пара та інше» (1895) (збірка оповідань та віршів відомих українських письменників Ганни Барвінок, Є. Гребінки, Марка Вовчка, М. Костомарова, П. Кузьменка, Л. Боровиковського). На думку Д. Дорошенка, її можна рекомендувати також і для дитячого читання. Із трьох оповідань складається збірка Д. Гордієнка «Кум-хан. Пригода у повінь. П. Мирошниченко» (Д. Гордієнко — псевдонім Д. Ткаченка).

Альманах «Криничка» побачив світ у чернігівському виданні Б. Грінченка 1896 р. На вихід цього друку відгукнулась «Жизнь и искусство» (№ 348, 1896): «Имена авторов, произведения которых вошли в сборничек, сами говорят за себя. Переиздания таких авторов, сколько бы раз они не делались, можно лишь приветствовать».

У звіті «Видання коштом Івана Череватенка і премії його імені» Б. Грінченко зазначив, що цензурою не дозволено 29 книжок, а з деяких було викреслено більшість творів. Збірки «Криничка» та «Зернятко» лежали в цензурі два роки.

Олена Пчілка досліджувала умови, в яких доводилося Б. Грінченкові працювати. Вона наголошує на подвійній цензурі для українських творів. Так, у великих містах (Київ, Одеса, Харків та ін.) місцевий цензор переглядав рукопис, робив помітки, зауваження і своє «заключеніє». Оскільки він не мав права пропустити рукопис, то, зробивши «заключеніє», посилав у Главное управление по делам печати. А там або зважали на його висновки, або й зовсім пропускали мимо. Процедура цензурного дозволу була дуже довготривалою. Автор із «заміраючим

серцем» чекав, поки зможе заглянути в рукопис, щоб побачити, що там залишилося із творів, або ж його книгу зовсім не дозволяли.

Особливо часто це було з перекладами. За Емським указом, перекладати твори українською мовою заборонялося. Тож автор, який по-чесному ставив на своєму творі помітку «перекладено», сам уже виносив собі вирок.

Олена Пчілка наводить приклад із Грінченковим альманахом «Квітка». Ця віршована збірка-хрестоматія 1884 р. була заборонена, хоч твори, з яких вона упорядкована, раніше друкувалися.

1899 р. побачив світ альманах «Степові квітки». Б. Грінченко в рекламі чернігівських видань вміщує його під номером 37 із підзаголовком «Вірші старих і нових українських поетів. Упорядкував Б. Грінченко». З цензурних митарств довідуємося, що альманах створено на основі забороненої збірки віршів «Барвінок» (1896). Письменник змінив назву книги, і цензура дозволила її друк.

З-поміж чернігівських видань Б. Грінченка цей альманах помітний своїм добром авторів та творів — кращих надбань української літератури. Упорядник знайомив народного читача із віршами В. Самійленка, І. Франка, Лесі Українки, Я. Щоголева, М. Старицького, І. Манжури, П. Грабовського; із байками П. Гулака-Артемовського, Л. Глібова, Є. Гребінки; поемами П. Куліша. Із власних поезій він увів вірші «Хвиля за хвилею плеще й зникає...», «Надії», «Хлібороб», «Вітер виє, плеще хвиля...», «Подивись», «Гроза», «Праця єдина з недолі нас вирве», «Не гордуй ти життям молодим», «Весняні сочети», поеми «Лаврін Костер», «Галіма», «Смерть отаманова».

Альманах «Степові квітки», на думку упорядника, — книга вибраних поетичних творів, що мала зіграти важливу роль у формуванні естетичного та морального ідеалу в народного читача.

Окремою групою Б. Грінченко виділив твори на тему «Географія». Його просвітницька мета — ознайомити селян-читачів із розмаїтим світом планети. Чимало з цієї тематики письменником зреалізовано. Він написав «Оповідання про гарний народ (про фіннів)», «Серед Ледовитого (у перевиданні — крижаного. — Авт.) моря» (1890), «Велика пустиня Сахара» (1894) (у перевиданні — «Мертвий край. Оповідання географічне про Сахару» (1899). — Авт.), «Страшні забавки» (1897) та ін.

Письменник надавав важливої ролі світовій літературі. У «Листах з України Наддніпрянської» він пише: «Почуваймо себе членами

уесвітньої людської сім'ї і візьмемо собі усе гарне, правдиве, високе і людяне, що виробила за свого життя людськість, візьмемо й зробимо його частиною нашої душі».

Найбільший вплив на тогочасну світову культуру мав роман Д. Дефо «Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо», який викликав численні наслідування та переробки в літературі, був розкритий через художні образи в малярстві. Так, Т. Шевченко на засланні створив малюнок «Робінзон Крузо» (1856).

Одну з перших українських літературних переробок славнозвісного твору здійснив Б. Грінченко 1891 р. Підзаголовком «Оповідання про те, як один чоловік по чужих краях мандрував і як він сам на острові серед моря жив» письменник сподівався викликати інтерес у читачів. Переказ «Робінзон» Б. Грінченка — один із кращих творів просвітньої літератури.

Про популярність «Робінзона» свідчать кілька його перевидань, три з яких з'явилися ще за життя Б. Грінченка (1891, 1894, 1899). Слід зазначити, що повний переклад українською мовою твору Даниеля Дефо був опублікований аж 1978 р.

Грінченків переказ «Робінзона» збагачує інтелект читачів, розширює світогляд, поповнює словник, знайомить із небаченими країнами. Екзотична флора і фауна, цікаві пригоди і відкриття — все полонить читача, викликає емоції співчуття, жалю, захоплення.

1894 р. Б. Грінченко почав видавати для доньки Насті рукописний журнал «Проліски. Настин часопис». У кількох номерах журналу він вмістив твір «День у римському цирку. Перероблено з В. Висноватова». Пізніше у журналі для дітей «Дзвінок» письменник опублікував цей твір вже під назвою «Страшні забавки». З цією ж назвою «Страшні забавки. Оповідання про римський цирк» твір вийшов у чернігівському «серіалі» видань Б. Грінченка (1897). У цьому оповіданні письменник розповідає про один день із життя римського цирку, показуючи його нелюдську жорстокість та немилосердя.

Жорстокими римляни стали після загарбницьких війн. Спершу їхня держава була мала, а її мешканці були працьовиті й путящі люди. «Але потім вони почали воювати інші землі й повоювали їх багато, багато народів усяких підгорнули під свою силу. Зробившись панами над народами, забагатівши з їх, римляне розпоганилися,

знікчемніли. Через це потім і держава їх завалилася. Через те, що римляне багато воювалися, зробилися вони народом дуже нежалісливим. Тим у їх і були такі страшні забавки, як отой цирк, що ми про його зараз казатимемо».

Твір має гуманістичну спрямованість. Автор засуджує війну, жорстокість, пробуджує співчуття до знедолених. Ідейне навантаження вмістила кінцівка розповіді: «Але завтра нові бої з людьми, або будуть отдавати звірам на з'їдень злочинців, або ще що. І радіють із того римляни, забувши про правду, про любов до людей, звірами поробившись... Гидко й важко дивитися, що люде можуть бути такі жорстокі, такі кроволобні, такі звірі, а не люде!..»

Великим попитом користувалася Шевченкова «Катерина», що виходила у чернігівському видавництві кілька разів значним тиражем. «Вона на селі, мабуть, найпопулярніша за всі інші Шевченкові твори», — писав у дослідженні «Шевченків “Кобзар” на селі» Б. Грінченко. — «Але дуже неоднаково на неї дивляться. Дівчата й молоді жінки плачуть над нею, і я знаю, як в одному селі на Катеринославщині дівчата положили на голос і співали початок цієї поеми...» [7, 28]. Цю поему він уніс до каталогу «Сільська бібліотека» [3].

За два роки діяльності видавництва Грінченко зумів так налагодити його роботу, що запропонував встановити премію імені Івана Череватенка (за науково-популярні книжки). У розробленому ним статуті зазначено, що премією не можуть відзначатися книги, які «тим чи іншим робом захвалюють неволю, панування одного народу або громадського стану над другим або за твір конфесійний».

Чернігівське видавництво існувало 6 років. За цей час було випущено у світ 47 народопросвітніх книг, загальним тиражем 170 тис. примірників.

Чернігівські народні видання Б. Грінченка знайшли відгук у тогочасній пресі. Д. Дорошенко в книзі «Народная украинская литература. Упорядкував і видав 1904 року в Санкт-Петербурзі Дмитро Дорошенко» зібрав відгуки на українські книги, що вийшли друком за десять років (з 1896 по 1904 рр.). До народних автор відносить не тільки книги чернігівського видавництва Б. Грінченка та брошури петербурзького «Благотворительного Общества издания общепольных и дешевых книг», але й ті окремі видання творів українських письменників, дешева ціна і доступність змісту яких свідчать про те, що вони призначені для широкого кола читачів. Як книг, так і від-

гуків за 10 літ упорядник нарахував не багато — в межах двохста видань. Значна частина відгуків на українські народні книжки вміщена на сторінках «Киевской Старини», і зовсім не було таких повідомлень у столичній пресі, що негативно впливало на просвітній процес: більшість людей, що читає літературу, навіть не знала про існування спеціальних українських народних книг. Тож Д. Дорошенко заповнив ці прогалини. На ті видання, про які не згадує російська преса, він складає власні відгуки.

Сам Б. Грінченко як видавець був зацікавлений, щоб про народнопросвітні книги повідомляли читачам, просив рецензувати його видання.

У визначеній Грінченком тематиці народнопросвітніх книг — твори-життєписи відомих культурних діячів. Вони являли собою науково-популярні розвідки про І. Котляревського, Є. Гребінку, Григорія Квітку-Основ'яненка. Пізніше (1900–1904) Б. Грінченко напише літературознавчі статті про українських письменників і фольклористів (понад 200) для «Большой энциклопедии» за редакцією С. Южакова. Просвітник був переконаний, що народ повинен знати цих визначних особистостей.

Про свій намір створити такі розвідки для народного читання Б. Грінченко писав у листах до К. Паньківського, О. Катренка, І. Череватенка та ін. 1892 р. він повідомив К. Паньківському: «Кінчаю Гребінчин життєпис — для “Просвіти”. Після його буде Шевченко. Після Шевченка дуже бажав би написати життєпис Федьковичів». У листі до Д. Ткаченка письменник зазначив, що «Євген Гребінка» — третій із його серії життєписів українських письменників, «четвертим має бути Шевченко, а там — мабуть, ніхто з України російської, бо живих не хочу займати; з Галичан про Федьковича написав би, та не маю скільки треба матеріалу» (1892, I.17 (29)).

Життєписні літературні твори Б. Грінченка (або, як сам визначив тему цих книг «Про відомих людей») для народного читання виокремлюються в групу народних літературознавчих праць. За словами В. Яременка, вони складають особливу групу так званого просвітницького літературознавства.

Один із перших науково-популярних життєписів Б. Грінченка — «Іван Котляревський» опублікований у дитячому журналі «Дзвінок» (1891 р., №№ 16, 17, 18). Просто й доступно письменник розповідає дітям про життя зачинателя нової української літератури.

У книзі «Євген Гребінка. Життєписне оповідання» письменник показує дитячі літа і навчання Євгена Гребінки, його зустріч із Г.Ф. Квіткою-Основ'яненком. Той цікавий епізод зустрічі байкаря і славетного прозаїка, очевидно, був родинним переказом у Грінченків, адже його рідна бабуся — двоюрідна сестра Г. Квітки-Основ'яненка. Радянські гребінкознавці любили цитувати цей епізод, але без вказівки на авторство Б. Грінченка. Привертає увагу вміння письменника донести до народного читача сутність байок Є. Гребінки, допомогти йому зрозуміти алегорію та мораль творів.

Дослідник М. Кордуба називає найкращими народнопросвітніми творами Б. Грінченка його «популяризації із історії українського письменства». Книжечки «Іван Котляревський», «Григорій Квітка» і «Оповідання про Євгена Гребінку» — се перлини нашої популярної літератури». Розповіді Б. Грінченка захоплюють читача цікавим художнім викладом, водночас у них подано цілком реальне життя названих письменників та оцінка їхньої творчості. Уміння пояснити значення невідомих і незрозумілих слів переконують, що письменник володів чималим популяризаторським талантом, і «взагалі названі оповідання можуть бути взірцем для всякого, хто береться писати книжки для народу» (М. Кордуба). Не менш захопливо сприймається розповідь про Джемса Гарфілда, Івана Гутенберга, Джона Броуна та інших діячів світу.

Автор звернувся до славнозвісних постатей не випадково. У одній із педагогічних статей він пояснює, що, окрім усього, слід не тільки принадити читача з народу до книжки, а й сформувати повагу до неї як до продукту людської духовної діяльності. Народ, який важко працює фізично, розумову працю не вважає за важливу. Він читає літературу релігійну як виклад біблійних розповідей, а «белетристичну літературу купує поруч із ласощами чи горілкою».

Тому Б. Грінченко в брошурі «Два славні мужі. Іван Гутенберг. Джемс Гарфілд» звернувся до теми створення книжки, її культурного значення. Автор знайомить читачів із технологією виготовлення книги, починаючи від давньої примітивної і закінчуючи сучасним йому виданням книг.

Особлива потреба відчувалася в просвітній літературі вжиткового характеру з охорони здоров'я людей, гігієни побуту, ветеринарних проблем, ефективного господарювання. Від епідемій, голоду та злиднів селяни вимирали. Тому Б. Грінченко залучив лікарів, вете-

ринарів, господарників-економістів до написання доступних для малоосвічених людей популярних книг на цю тематику. У чернігівському видавництві вийшли книжки про сифіліс (Г. Коваленко «Клопіт у селі Балашівці»), про дифтеріт (Г. Коваленко «Чума на людях», «Від чого вмерла Мелася»); як боронитися від холери (Авраменко «Різачка, або Дизентерія»).

У статті «О положении украинской печати» Б. Грінченко розглядає удар, завданий духовності українського народу Емським указом. Ним заборонено всі книги науково-популярного, педагогічного та утилітарного характеру. Народні книжки про Сахару, Фінляндію, Колумбію, Гутенберга, Олександра Македонського, Лінкольна, Ів. Гуса, про користь птахів, про холеру, про любов до тварин, про картоплю і подібні були заборонені. На жаль, та незначна частина книг науково-популярного змісту, що її пропустила цензура, не могла задовольнити розумовий голод народних мас, щоб розігнати, за словами Б. Грінченка, той «леденящий душу мрак невежества, в якому перебуває народ і буквально вироджується духовно. Письменник наголошує, що у Чернігові він клопотався про вихід щонедільної газети для народу «Порада», але безрезультатно. Оскільки науково-популярні книги утилітарного характеру були під заборону, то Б. Грінченко вдавався до хитрощів: він писав їх у жанрі художніх оповідань.

Згоргаючи роботу видавництва у зв'язку з переїздом до Києва, Б. Грінченко подав фінансовий звіт про видання коштом І. Череватенка. Він вказав початок роботи видавництва «з половини 1894 року», кількість видань і наклад. Серед заборонених цензурою двадцяти однієї книжки були і його власні твори. Це, насамперед, збірки, куди ввійшли оповідання «Маленькі люди. Оповідання Б. Грінченка», «Сестриця Галя», «Ксеня», «Батько та дочка», «Олеся», «Грицько», «Украла» (1895); альманах «Барвінок».

Відгуки про діяльність видавництва знаходимо у М. Коцюбинського, який писав Б. Грінченкові у червні 1894 р.: «Не зупиняюсь довго над тим, як мені до мислі Ваш замір надрукувати серію книжок для народу та дітей; зазначу тільки свою радість, що власне Ви взяли цю справу в свої руки, бо вже давно почувается пекуча потреба в упорядкуванні видань для народу».

Роботу по виданню народопроевітніх книг було продовжено товариством «Просвіта».

Б. Грінченко очолював «Просвіту» і її видавничу комісію до 19 травня 1909 р. За словами В. Короліва-Старого, комісія була найактивнішою і найцікавішою, і значну роль у цьому відігравав Б. Грінченко. Уже на перших загальних зборах комісії він наголошував, що основна справа Товариства — «дати в дешевих виданнях літературу для народних мас», і «книжки повинні бути зо всіх відділів науки і красного письменства; але найбільше треба подбати про книжки з українознавства, про шкільні підручники і дитячі книжки».

Як голова Товариства і керівник видавничої комісії Б. Грінченко склав тематичну програму видань (її було опубліковано в часописі «Рада»). Письменник врахував, що було вже видано для народного читання, які теми розроблялися, і справедливо звертав увагу популяризаторів на важливі теми, до яких вони ще не зверталися. Він сам писав популярні книжки, читав і редагував надіслані рукописи. Серед 36 видань, що їх випустило Товариство, є художні та науково-популярні праці М. Драгоманова, І. Франка, М. Костомарова, С. Єфремова, Д. Мордовця, а також література практичного, утилітарного характеру.

Аналізуючи тогочасну літературу для народу, Б. Грінченко бачив її духовну неповноцінність: щоб тримати народ у темряві, у книгах перекручувалися історичні події та факти. Тож недарма перші книги, видані «Просвітою», розкривають історичну тематику.

Випуск книг, у яких відтворена правдива українська історія та історія демократичних країн, Б. Грінченко вважав одним із найважливіших завдань книговидання. Був переконаним, що читача слід орієнтувати на позитивний приклад в житті, який, на думку письменника, «зробить на людину такий вплив, якого не змогли б зробити томи, натопані пересторогами та повчаннями про те, як і що треба робити». Особливого значення він надавав ознайомленню українського читача з передовим досвідом суспільного життя демократичних держав, які «дають приклади героїчної борні за свою самостійність». У результаті дванадцять брошур «Просвіти» визнано небезпечними для громадського спокою. Серед небезпечних і книга М. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків», Марії Загірньої «Як визволились Північні Американські Штати», Д. Дорошенка «Оповідання про Ірландію», П. Капельгородського «Українці на Кубані», Календар «Просвіти» на рік 1908, С. Єфремова «Тарас Шевченко, життя його та діла», «Про Канаду, яка це земля і

як у їй живуть люде», «Гетьман Петро Сагайдачний: Історичне оповідання / З повісті Д. Мордовця, з додатками й одмінами, переробила М. Загірня», В. Доманицького «Про Буковину та життя буковинських українців».

Рецензуючи за псевдонімом Іван Перекотиполе перші чотири книжки товариства «Просвіта», Б. Грінченко доходить висновку про те, що «Про українських козаків, татар та турків» М. Драгоманова — «книжка гарна і дуже потрібна нашому народові, який так мало знає свою власну історію». Недоліком книжки «Земельна справа в Новій Зеландії» рецензент вважає те, що вона коротенька: для селян-хліборобів — це «дуже бажана книжка» (журнал «Нова Громада». — грудень 1906 р. — № 12. — С. 178—179). Потрібною для селян він називає книжку лікаря М. Левицького «Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах». Через своє незнання неосвічені люди у разі травмування «вживають таких способів і заходів, якими завдають хворому ще більшого каліцтва, а часом і смерті. Тож книжка М. Левицького може оборонити од темної необачності чиєсь здоров'я».

Значну роль письменник відводив народним календарям, вважаючи їх джерелом освіти для народу. Календар «Просвіти» 1907 р. задовольняє Б. Грінченка багатством і розмаїттям змісту. Він відзначає низку науково-популярних і публіцистичних статей відомих популяризаторів: Є. Чикаленка, М. Левицького, В. Корольова, Д. Дорошенка, В. Доманицького та ін. Вважає, що в календарі на наступний рік слід помістити твори художньої літератури.

Користувалися попитом книжки про чуму, сухоти на худобі. М. Загірня створила популярні твори про біду від горілки, поради, як годувати й доглядати малих дітей. Серію книжок («Розмова про сільське хазяйство») випустив Є. Чикаленко.

З погляду сучасної педагогіки цікавими є рекомендації Б. Грінченка щодо українських підручників для дітей, які він пропонує в «Каталозі книжок для народнього читання». Він радить навчати дітей грамоти за букварями Базилевича, Норця, мови — за граматики П. Залозного, Б. Грінченка, Г. Неводовського, С. Черкасенка, Г. Шерстюка, називає читанку Т. Хуторного, словник пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів В. Доманицького. У Каталозі подано підручники з арифметики О. Кониського, О. Степовика, збірник пісень М. Лисенка («Звідомлення “Просвіти”»).

Перевидавши Каталог 1909 р., педагогічна комісія подала програму для самоосвіти «Які після яких книжки читати треба» (Покажчик систематичного читання для самоосвіти). У передмові до цього Покажчика розкривається роль книги для самоосвіти, поради, як слід читати книжку. Покажчик враховує вікову приналежність читача: у I ч. рекомендує твори для дітей 10–15 років, у II ч. — для дорослих читачів.

В основі рекомендацій покладено два розділи: красне письменство (художня література) і книги утилітарного характеру на загальноосвітні теми (про збереження здоров'я, способи порятунку від епідемічних хвороб, пропедевтична медицина та поради щодо господарювання). Велику роль тут зіграли книги М. Левицького, Марії Загірньої, Є. Чикаленка.

Але видати задумане не судилося — бракувало рукописів та коштів.

Немалою проблемою на тернистому шляху Б. Грінченка-видавця постало поширення книг власного видавництва в різних регіонах України. Він порушував цю проблему зі своїми численними кореспондентами. Один із них Митрофан Олексійович Дікарев з Кубані (м. Новомосковськ) просив у листівці від 8 жовтня 1894 р.: «Вишлите мне наложенным платежом по 10 экземпляров брошюр: “Батько та дочка”, “Підпал”, “Робінзон”». Із листа 27 жовтня 1895 р. цього ж адресата дізнаємося, що на Кубані великим попитом користувався «Робінзон»: «охотнее всего в Геленджике Черноморского округа читают Вашего “Робинзона”». В.К. Чумаченко, дослідник листування Б. Грінченка з М. Дікаревим, підкреслював, що, враховуючи кубанські обставини, М. Дікарев та Б. Грінченко налагодили поширення української книги для народного читання в Кубані.

Продаж книг залежав від їхньої популярності. Продавці стверджували, що найбільше купують ті книги, про які писали газети. Враховуючи зазначене, кубанці побудували торгівлю книгами інакше: менший процент давали продавцям, а на зекономлені кошти закупили колонку в «Кубанских Областных Ведомостях», щоб двічі на тиждень публікувати оголошення про наявні видання.

У цей же час при Катеринодарському благодійному товаристві було створено книжковий склад.

Видання Б. Грінченком науково-популярної літератури для народного читача, його книговидавнича діяльність, покликана сприяти самоосвіті народу — один із найважливіших напрямків його різно-

бічної праці. Підготовлені ним книжки є цінними зразками популярної літератури й нині.

Цінність популярних розвідок Б. Грінченка, написаних з історії політичної, історії літератури, етнографії, історії шкільництва і культури, географії, технічних винаходів, фізики та ін., визнані навіть офіційною пресою. Газета «Жизнь и искусство» (№ 348 за 1896 р.) зазначала, що видані Грінченком книжки «принадлежат к лучшим образцам того рода народной литературы, чтение которых, помимо непосредственного удовольствия, доставляют читателям и много полезных минут». Адже автор добирав теми, які справедливо вважав найпотрібнішими для народу.

Не менш важливим для сьогодення є видавничий досвід Б. Грінченка, застосовані ним прийоми популяризації матеріалу.

Видання народопроевітніх книг характеризує митця як талановитого організатора і невтомного робітника народної просвіти, одного з найкращих популяризаторів культурних, літературних, історичних здобутків України.

І. Франко підкреслював, що популярні видання Б. Грінченка несли народові не лише знання, а й те «розуміння, що українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки, й до науки».

Важливо підкреслити й те, що здійснювані Б. Грінченком видання здебільшого не входили у коло художньої літератури. Це — література для народної освіти. Народопроевітні видання письменника були своєрідним продовженням його педагогічної діяльності.

Заклик Б. Грінченка стати до просвітньої роботи залишається актуальним і в нашому сьогоденні.

Джерела

1. Грінченко Б. Перед широким світом / Б. Грінченко. — К. : Друк. Борисова, 1907.
2. Грінченко Б. Видання коштом І. Череватенка і премії його імені. Кн. 3 / Б. Грінченко // ЛНВ. — Т. XIII. — 1901. — С. 193.
3. Грінченко Б. Лист до І. Череватенка від 3 (15). XI.1891 р. / Б. Грінченко // ІР НБУВ. — Ф. 3. — Спр. 41225.
4. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської / Б. Грінченко // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / [упор. А. Жуковський]. — К. : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994.

5. Грінченко Б. Іван Череватенко (некролог) / Б. Грінченко // Зоря. — 1894. — № 2. — С. 43—44.
6. Грінченко Б. Дещо про українські видання / Б. Грінченко // Буковина. — 1892. — № 37. — С. 1—3.
7. Грінченко Б. Шевченків «Кобзар» на селі» / Б. Грінченко // Нова Громада. — № 2. — 1906. — С. 7—28.
8. Грінченко Б. Передмова до каталогу книжок для народного читання / Б. Грінченко // Просвіта. — 1908.
9. Грінченко Б. Сільська бібліотека [Репертуар книжок] / Б. Грінченко // ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 31595—31596. — Арк. 28.
10. Грінченко Б. Передова стаття / Б. Грінченко // Нова Громада. — № 2. — 1906. — С. 7—28.
11. Грінченко Б. З українського життя / Б. Грінченко // Нова Громада. — № 12. — 1906. — С. 178—179.
12. Грінченко Б. Просвітня робота / Б. Грінченко // Громадська Думка. — 1906. — № 35.
13. Грінченко Б. Каталог книжок для народного читання / Б. Грінченко // Просвіта в Києві. — 1908. — 32 с.
14. Грінченко Б. Книжка для отметок и замечаний каждого дня года, 1887 р. // ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 31607.

В статье освещается народопросветительская, в частности книгоиздательская деятельность Бориса Гринченко. Рассматриваются его научно-популярные книги, изданные в Черниговском издательстве, созданном на деньги И. Череватенко.

Ключевые слова: Народопросветительные книги, «лубочная» литература, издания на средства И. Череватенко, научно-популярные жизнеописания известных людей, издания киевской «Просвиты».

The article highlights national enlightenment, in particular Borys Grinchenko's book publishing activity. It is presented his non-fiction books which were published in the Chernihiv Publishing House at the expense of I. Cherevatenko.

Key words: national enlightenment books, "cheap popular literature", at the expense of I. Cherevatenko, popular scientific biographies of famous people, publication of Kyiv's magazine "Prosvita".